

АНОТАЦІЯ

Дудченко А. В. Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана.
– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії за спеціальністю 041 – богослов'я. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2020.

У дисертації здійснено комплексний аналіз літургійного богослов'я одного з найвпливовіших православних богословів другої половини ХХ століття протопресвітера Олександра Шмемана, засновника літургійного богослов'я як академічної науки та однієї з ключових постатей для православ'я на Заході у ХХ столітті. Ідеї О. Шмемана також значно вплинули на думки вірян та священнослужителів на пострадянському просторі. Без сумніву, О. Шмеман – один з найбільш яскравих православних мислителів сучасності, ідеї якого продовжують впливати на християн різних конфесій до сьогодні.

З огляду на популярність праць О. Шмемана в Україні та у світі, його богословська спадщина залишається недостатньо дослідженою і потребує більш ретельного вивчення. Зокрема, на сьогодні у вітчизняному богослів'ї не існує комплексного дослідження його теологічних поглядів. Тому дана робота є спробою дослідити і узагальнити систему богословських поглядів О. Шмемана, центром якої є осмислення феномену літургії як головної події церкви та серцевини усього релігійного життя. Євхаристія є точкою відліку усього богослов'я О. Шмемана. Світогляд о. Олександра як християнина, пастиря і богослова ґрунтується на повсякчасному переживанні реальності Божого царства, що присутнє тут і тепер, але головним чином переживається вірянами під час євхаристійних зібрань. Системний богословський аналіз ідей О. Шмемана та їхнього розвитку у подальшому богослов'ї сприятиме поглибленому вивченню християнського богослов'я загалом та розумінню

причин деяких змін у літургійній практиці, що їх сьогодні переживають християнські спільноти.

Також актуальність теми дослідження постає зі значущості інституту церкви для українського суспільства, що ставить перед теологами завдання науково осмислити концепцію церкви – еклезіологію. У поглядах на природу та устрій Церкви О. Шмеман розвивав погляди свого старшого колеги протопресвітера Миколая Афанасьєва (1893–1966), який зробив найбільший прорив у розвитку православної еклезіології ХХ століття. М. Афанасьєв запропонував концепцію євхаристійної еклезіології. Для православного богослов'я до початку ХХ ст. було властиво розглядати Церкву виключно в універсальних категоріях. Універсальна еклезіологія представляла повноту Церкви у її вселенській структурі, тобто у сукупності всіх місцевих церков; Церква розглядається в категоріях частин (місцеві церкви) та цілого (вселенська Церква). На противагу цьому в євхаристійній еклезіології, яка була розвинена М. Афанасьєвим у середині ХХ ст., повнота Церкви присутня в кожній євхаристійній спільноті, очолюваній єпископом; місцева церква – це є та сама Церква, що й Церква вселенська.

Погляди О. Шмемана на церковний устрій, на канони та роль Вселенського патріарха, зокрема, актуальні у зв'язку із розділенням українського православ'я та пошуками шляхів примирення. Не менш актуальні праці О. Шмемана і в контексті екуменічного діалогу, що триває між християнськими конфесіями, у якому О. Шмеман також брав участь. Систематизація поглядів О. Шмемана та дослідження їх розвитку і впливу на подальшу богословську думку в ХХ та ХХІ столітті сприятиме подальшому розвитку богослов'я та пошуку застосування знання у практичному досвіді міжцерковного діалогу.

Метою дослідження є проведення цілісної реконструкції системи літургійного богослов'я прот. О. Шмемана та аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку в контексті літургійного реалізму.

Відповідно до поставленої мети дослідження визначаються наступні дослідницькі завдання:

- здійснити богословський аналіз інтелектуальної спадщини прот. О. Шмемана та з'ясувати особливості становлення його богословських ідей і джерела впливу на нього;

- проаналізувати фундаментальні світоглядно-богословські принципи, які є засадничими для системи літургійного реалізму О. Шмемана;

- визначити особливості богослов'я символу, відношення символу до іншої реальності та розмежування між символом і знаком у вченні О. Шмемана;

- з'ясувати, в чому полягають особливості еклезіології О. Шмемана в контексті літургійного реалізму;

- уточнити взаємозв'язок між богослов'ям і богослужінням в системі літургійного реалізму;

- виявити особливості відношення до секулярного світу та присутності церкви у публічному просторі у вченні О. Шмемана;

- з'ясувати вплив ідей О. Шмемана на сучасне християнське богослов'я різних конфесій і практику християнських церков.

Об'єктом дослідження є богословська спадщина протопресвітера Олександра Шмемана. Предметом дослідження є літургійний реалізм прот. О. Шмемана та його вплив на подальше богослов'я і практику християнських церков.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що в даній роботі вперше у вітчизняному богослов'ї проведено цілісний історико-богословський аналіз та реконструкцію системи літургійного богослов'я протопресвітера Олександра Шмемана в контексті літургійного реалізму та здійснено аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку та релігійну практику.

У роботі вперше системно проаналізовано літургійне богослов'я О. Шмемана як цілісну богословсько-світоглядну систему, яку запропоновано

називати літургійним реалізмом, оскільки основною ідеєю, якою пронизані усі богословські твори о. Олександра, є реальність зустрічі віруючої людини з Богом, присутність котрого переживається постійно, але у максимально можливій повноті стає доступною через літургійний досвід.

Виявлено, що особливості богослов'я О. Шмемана пов'язані з ідеєю «здійсненої есхатології» та оригінальним богослов'ям символу, який «робить присутньою» в цьому світі реальність прийдешнього царства Божого. О. Шмеман заперечує розрив поцейбічного і потойбічного і пов'язує ці два різні виміри буття одне з одним за допомогою категорії співвідношення між символом і явленою реальністю, яку називає «віднесеністю».

З'ясовано, що О. Шмеман використовує більш вузьке значення терміну «символ», ніж інші богослови, відрізняючи його від «знаку». У богослов'ї О. Шмемана знак означає дещо, що вказує на іншу реальність, тоді як символ уприсутнює іншу реальність у собі. Зв'язок між явленою реальністю та символом О. Шмеман називає «епіфанічним».

Розкрито універсальне використання О. Шмеманом методу «потрійної інтуїції» у відношенні до предметів богословського осмислення: матеріальний світ та все, що є в ньому, розглядається водночас як створене, занепале і відкуплене.

Розкрито еклезіологічну значущість літургійного богослов'я О. Шмемана, який аналізує поняття помісності, національності, автокефалії та першості. Показано важливість думки О. Шмемана про те, що заперечення принципу першості призводить до того, що місцеві церкви віддаляються одна від одної і поглинаються провінціалізмом місцевих традицій.

З'ясовано, що принцип помісного устрою церкви (об'єднання всіх вірян певної території в одну місцеву євхаристійну громаду) має сутнісне, онтологічне значення для богослов'я О. Шмемана, тоді як церковні автокефалії є історичними проекціями, які можуть змінюватися.

Уведено в науковий обіг в українському контексті деякі матеріали з архіву О. Шмемана в бібліотеці Свято-Володимирської семінарії (Крествуд,

штат Нью-Йорк, США), а саме: проект реформування недільного богослужіння, підготовлений Літургійною комісією Православної Церкви в Америці.

Проаналізовано в українській богословській думці рецепцію богослов'я О. Шмемана та його вплив на подальшу богословську думку в англomовному поліконфесійному академічному середовищі, на богослов'я та церковну практику в Греції. З'ясовано, що знайомство з літургійним богослов'ям О. Шмемана та його поширення в церковних колах стало однією з суттєво важливих причин новітніх змін у літургійній практиці православних спільнот.

Уточнено роль напрацювань представників літургійного руху Римо-Католицької Церкви для системи літургійного богослов'я О. Шмемана; а також важливість застосування О. Шмеманом принципу *lex orandi est lex credendi* у герменевтиці богослужіння та у створенні системи літургійного богослов'я. Уточнено використання О. Шмеманом поняття секулярності як розділеності у світогляді та світосприйнятті речей на «сакральні» та «профанні» і надмірну сакралізацію усього релігійного, що призводить до відриву від релігії всіх інших «мирських» аспектів життя.

Набула подальшого розвитку ідея про євхаристію як про місце присутності есхатологічної реальності «Царства Божого». Євхаристія виявляє ієрархічно організовану спільноту вірян як Церкву Божу, яка трансцендує за межі простору і часу і уприсутнює спасенну реальність.

Підтверджено емансипаційний потенціал літургійного богослов'я О. Шмемана, який звільняє церковні спільноти у літургійній практиці від детермінованості сучасним чи минулим і створює потенціал відкритості до змін та до розробки і впровадження літургійних реформ

Висновки та теоретичні положення, отримані в результаті дослідницької роботи, сприяють більш глибокому розумінню процесів, які відбуваються у різних християнських конфесіях від кінця ХХ століття дотепер – як у академічному літургійному богослов'ї, так і у практиці релігійних

спільнот. Результати дослідження можуть бути використані у богословських, релігієзнавчих, культурологічних та філософських студіях, та при викладанні богословських і релігієзнавчих дисциплін у вищих навчальних закладах, як безпосередньо пов'язаних із релігійними організаціями, так і у позаконфесійних. Результати дослідження можуть бути також застосовані для подальшого аналізу та систематизації літургійного богослов'я.

Ключові слова: літургійне богослов'я, євхаристійна еклезіологія, есхатологія, символ, символізм, богослов'я таїнств, літургійне оновлення, літургійна реформа.

ABSTRACT

Dudchenko A. V. Liturgical Realism in the theology of Alexander Schmemmann. – The manuscript.

Dissertation for the academic degree of Ph.D. Specialty 041 «Theology». – National Pedagogical Dragomanov University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2020.

Modern Ukrainian academic theology actively develops and systematizes its structure and interdisciplinary relations, forms a theoretical and methodological base of research and defines fundamental concepts and categories. Theological works and teachings of religious leaders have always attracted research interest among scholars and united them in scientific research, despite the fact that religious studies and theology differ significantly in their structure and subject area. This research will provide analysis and reconstruction of the theological system of one of the most prominent and significant Orthodox theologians of the twentieth century, Fr Alexander Schmemmann (1921-1983), the founder of the liturgical theology as an academic discipline and one of the key figures for Orthodoxy in the West. Schmemmann's ideas also significantly influenced the opinions of believers and clerics in the post-Soviet space. In the times of the USSR, some books by A.Schmemmann were published in Russian in Paris and New York, were smuggled through the borders, then distributed in typing, and after the collapse of the USSR

began to appear in large circles in Russia and Ukraine. Without a doubt, Schmemmann is one of the most striking contemporary Orthodox thinkers, whose ideas continue to influence Christians of different denominations until present.

Given the popularity of A. Schmemmann's works in Ukraine and worldwide, his theological heritage remains inadequately investigated and requires a more thorough study. In particular, there were still no comprehensive study of his theological views in Ukrainian theology. Therefore, this work is an attempt to investigate and generalize the system of theological views of A. Schmemmann, which center is the comprehension of the phenomenon of the liturgy as the main event of the church and the core of all religious life. The Eucharist is the reference point for the whole Schmemmann's theology. The worldview of A. Schmemmann as a Christian, a shepherd, and a theologian is based on the constant experience of the reality of the kingdom of God that is present here and now, but is mainly experienced by believers during the Eucharistic gatherings. Systematic religious studies and theological analysis of the intellectual heritage of A. Schmemmann contributes to the in-depth study of his theology.

The urgency of the research topic also arises from the significance of the church institute for Ukrainian society, which challenges the theologians to scientifically comprehend the concept of the church, i.e. ecclesiology. In his views on the nature and structure of the Church, A. Schmemman developed the views of his senior counterpart Nicholas Afanassiev (1893-1966), who made the greatest breakthrough in the development of the Orthodox ecclesiology in the twentieth century. Afanassiev proposed the concept of Eucharistic ecclesiology. For Orthodox theology until the beginning of the twentieth century it was common to consider the Church exclusively in the categories of universality. Universal ecclesiology saw the fullness of the Church in its universal structure, that is, in the aggregate of all the local churches; The church was considered in the categories of parts (local churches) and the whole (the universal church). In contrast, in Eucharistic ecclesiology, which was developed by Afanassiev in the middle of the twentieth century, the fullness of

the Church is present in every Eucharistic community headed by the bishop; the local church is the same Church as the universal Church.

The views of A. Schmemmann on the structure of the church, on the canons and the role of the Ecumenical Patriarch, in particular, are highly relevant to the division of Ukrainian Orthodoxy and to the search for the ways of reconciliation. The works of A. Schmemmann are equally relevant to the context of the ecumenical dialogue that continues between Christian denominations, in which Schmemmann also participated. The systematization of A. Schmemmann's views and the study of their development and influence on the further theological thought in the twentieth and twenty first centuries contributes to the further development of theology and the search for application of knowledge for the practical experience of inter-church dialogue.

The purpose of the research is to reconstruct the theological system of A. Schmemmann and to analyze its reception and influence on the modern Christian

theological thought in the context of liturgical realism. According to the purpose of the study, the following tasks are defined:

- To provide a historical and religious analysis of intellectual heritage of A. Schmemmann and find out the peculiarities of the formation of his theological thought and its sources.

- To analyze the basic theological principles that are fundamental to the system of liturgical realism of A. Schmemmann.

- To determine the peculiarities of the theology of the symbol, the relation of the symbol to the symbolized reality, and the distinction between the symbol and the sign in the teachings of A. Schmemmann.

- To find out what are the peculiarities of the ecclesiology of A. Schmemmann in the context of the liturgical realism.

- To clarify the relationship between theology and worship in the system of liturgical realism.

- To define the peculiarities of the attitude towards the secular world and the presence of the church in the public space in the doctrine of A. Schmemmann.

- To investigate the influence of Schmemmann's ideas on contemporary Christian theology and church practice.

The object of the study is the theological heritage of A. Schmemmann. The subject of the study is the liturgical realism in the theology of A. Schmemmann and its influence on the further theology and church practice East and West.

The dissertation is based, first of all, on studying the theological heritage of A. Schmemmann – books, articles and audio recordings, as well as the main sources of influence on the worldview and the theological views of A. Schmemmann (these are primarily Orthodox theologians of the "Paris School" C.Kern, N.Afanassiev, G. Florovsky, as well as representatives of the Catholic liturgical movement of the twentieth century, O.Kasel, L.Baudouin, L.Bouyer), as well as the works of those

authors who reflected on theology of A. Schmemmann (R. Taft , P. Galadza, A. Kavanagh, D. Fagerberg, G. Lathrop, W. Mills, M. Pleckon etc.).

Schmemmann's main works, which reveals his theological program, are, in addition to his doctoral dissertation "Introduction to the Liturgical Theology" (1959), such well-known books as "For The Life of The World" (1963), "Great Lent" (1969), "Of Water and the Spirit: A Liturgical Study of Baptism" (1974), "Eucharist: The Sacrament of the Kingdom" (1984). For understanding the worldview and theology of A. Schmemmann, the articles included in the book "Church, World, Mission: Reflections on Orthodoxy in the West" (1979) are of high importance. The main ideas about the method and content of liturgical theology of A. Schmemmann are presented in the collection "Liturgy and Tradition: Theological Reflections of Alexander Schmemmann" (1990), printed after the death of the author. An extremely important event for understanding the inner world of A. Schmemmann was the publication of his diaries (2000 - partial translation in English, 2005 - full publication in Russian).

According to the logic of the dissertation, the dissertation consists of an introduction, three sections, conclusions and a list of the used sources. The first section is devoted to the study of A. Schmemmann's biography and his intellectual heritage and the analysis of the sources of influence on his theological views. The second section systematically reconstructs the theological system of A. Schmemmann, which the author of the dissertation suggests to call liturgical realism: views on religious experience as a source of knowledge of God; based on theology of the symbol as the key Schmemmann's doctrine of the beginning of the revelation of the Kingdom of God in this world; the concept of liturgical theology; the doctrine of the Church as people of God in unity and love and views on the historical projections of the church in the public square. The third section will analyze the reception and development of theological views of A. Schmemmann in the writings of modern Christian theologians.

In the first section the theological heritage of A. Schmemmann and the sources of influence on the formation of his outlook and theological beliefs are analyzed in

details, and the historical development of his theological views is followed. It is shown how the main theological insights of A. Schmemmann were "captured" by him in his youth and formed during his studies at the Orthodox St. Sergius Theological Institute in Paris (1940-1945). At that time, a number of prominent Orthodox theologians and historians were instructors at the Institute (Serge Bulghakoff, Anton Kartashev, Cyprian Kern, Kassian Bezobrazoff, Basil Zenkovsky etc.). It also analyzes the influence on Schmemmann's theology of such prominent figures of Orthodox theology of the middle of the twentieth century as Georges Florovsky and Nicholas Afanassiev, who were outside of France while Schmemmann was studying during the Second World War, but returned to Paris after the end of the war and became senior colleagues of A. Schmemmann as a young teacher. After obtaining a diploma, A. Schmemmann stayed for six years at the St. Serge Institute as an assistant and as a younger colleague of A. Kartashev, who taught the course of church history. On the basis of his lectures on the history of the Eastern Church, the book "The Historical Way of Orthodoxy" (1954) was written, made under the strong influence of "The Paths of Russian Theology" by G. Florovsky.

A. Schmemmann's departure from Byzantology, and focusing on liturgical studies is traced, because the framework of this historical-theological discipline became too narrow for him. The liturgical potential of A. Schmemmann was disclosed by the invitation of G. Florovsky to teach at the St. Vladimir's Orthodox Theological Seminary in New York, USA. It was A. Schmemmann who coined the term "liturgical theology" in Orthodoxy. In 1959 he defended his doctoral dissertation "Introduction to Liturgical Theology" at St. Sergius Institute. In this work the main tasks are defined, the method is proposed and the plan of the new theological discipline is outlined. In the main part of the dissertation, A. Schmemmann, referring to the works of pre-revolutionary Russian and contemporary Western liturgists, traced the history of the formation of the Byzantine liturgical ritual to the formation of the Studite and

Jerusalem rules. One of the main tasks of A. Schmemmann was to restore the connection between worship and theology, which was forgotten for a long time.

Schmemmann's liturgical theology was the development of the theological heritage of the liturgical movement in the Roman Catholic Church. It was from the leaders of the Western liturgical movement that Schmemmann learned about the main ideas of liturgical revival, such as the availability of worship for understanding by believers, the conscious and active participation of the people of God in the liturgy, and so on. Schmemmann himself pointed to the importance of so-called "new theology" (Nouvelle Théologie) for him and the views of the modern Catholic theologians who tried to return to biblical, sacred and liturgical sources of Christianity. The influence on Schmemmann of such "fathers" of the Catholic liturgical movement as Lambert Baudouin (1873-1960), Romano Guardini (1885-1968), Odo Casel (1886-1948) and Louis Bouyer (1913-2004) is traced.

In 1962, five years after the break with G. Florovsky, A. Schmemmann headed St. Vladimir's Seminary, and two years earlier he became professor of the Department of Liturgical Theology. The next two decades were the period of the flowering of Schmemmann's theological creativity. In those years he wrote major works such as "For The Life of the World" (1963), "Great Lent" (1969), "Of Water and the Spirit: A Liturgical Study of Baptism" (1974), "Church, World, Mission: Reflections on Orthodoxy in the West" (1979) and "Eucharist: The Sacrament of the Kingdom" (posthumous publication in 1984). With the efforts of A. Schmemmann, St. Vladimir's Seminary became a true center of liturgical and Eucharistic rebirth, its influence in this field extends far beyond the United States and reaches the entire Orthodox world, including Ukraine.

The second section, the largest in size, analyzes the theological views of A. Schmemmann and reconstructs his theological system, which the author suggests to call liturgical realism. During the study of the theological heritage of Schmemmann,

we found that there are several key theological principles that are transversal for all of his work. We consider these principles as follows:

1. The primacy of personal experience of faith and the perception of Christianity as "the end of religion".
2. Thanksgiving as a human calling.
3. Theology of the symbol and the category of "relation."
4. The vision of the world in the light of Christian revelation ("created - fallen – redeemed").

The dissertation analyzes the components of the liturgical theology of Schmemmann: the doctrine of the liturgy as the main event of the Church and the accomplished eschatology; the doctrine of worship as a source of knowledge of God ("lex orandi - lex credendi") and the reality of the liturgy. The practical consequences of liturgical theology of Schmemmann are also identified: criticism of the existing liturgical piety and a proposal for ways to overcome the crisis in modern Orthodoxy.

The role of Schmemmann in the formation of the autocephaly of the Orthodox Church in America and his views on the church and the church system, based on the principles of eucharistic ecclesiology, is also explored.

The following subsection analyzes the views of A. Schmemmann on the relationship between religion and culture, faith and ideology, and his attitude to the historical projections of the church in various historical circumstances: in Byzantium and modern Greece, in Russia, in the modern Western world, and others like that. Schmemmann's attitude to these subjects is based on his integral outlook, that is, determined by his liturgical realism.

The third section is devoted to the ways of reception of the liturgical realism of A. Schmemmann in Christian theology and in church practice. Schmemmann's theology and his key philosophical ideas have greatly influenced the practice of a broad number of Orthodox communities and parishes, and over the years the number of such communities has increased as more Orthodox clerics share Schmemmann's views, in particular, on the place of the Eucharist in the life of a Christian, on practice of liturgical service, etc. However, in certain conservative-fundamentalist circles in

the Orthodox environment, Schmemmann's ideas find opposition, both in post-Soviet territories and in the West.

Schmemmann's liturgical theology led to reforms in the Orthodox monastic community of the New Skete (USA) and became the source of the liturgical rebirth for the Orthodox Church of Finland. The ideas of Schmemmann significantly influenced the existing practice of the Russian and Ukrainian Orthodox Churches. Leading Catholic liturgical theologians Aidan Kavanagh, Kevin Irwin, David Fagerberg and Bruce Morill continue to conceive Schmemmann's ideas. Orthodox theologians in the USA (Mykolay Denysenko), Poland (Henrik Paprocky), Serbia (Volodymyr Vukashinovich), Ukraine (Vasyl Rudeiko, Andriy Dudchenko) etc. are following the same direction. Lutheran theologian Gordon Lathrop is also under the significant influence of Schmemmann's theology. On the implementation of liturgical theology in church practice the Canadian Greek-Catholic theologian Peter Galadza is working.

The conclusions obtained during the research contribute to a deeper understanding of the processes occurring in various Christian denominations from the end of the 20th century until today, both in academic liturgical theology and in the practice of religious communities. The results of the study can be used in theological, religious, cultural and philosophical studies, in the teaching of theological and religious disciplines in higher educational institutions, both related to religious organizations and non-religious. The results of the study can also be used for further analysis and systematization of liturgical theology.

Key words: liturgical theology, eucharistic ecclesiology, eschatology, symbol, symbolism, theology of mysteries, liturgical renewal, liturgical reform.